

BERDE MÓZSA

IRTA

VÁRI ALBERT

MINERVA IRODALMI ÉS NYOMDAI MŰINTÉZET R.-T.
CLUJ—KOLOZSVÁR
1926.

BERDE MÓZSA

„Egész életemben, úgyszólván gyermek-ségem óta, egy szent célért küzdöttem, sokszor gúny és nevetség tárgya voltam, rongyosan jártam, magamtól minden élvezetet megvontam, csak hogy az előmbe tűzött nagy célt megközelítsem; meg akartam mutatni, hogy szegény legény is hasznára lehet a társadalomnak, az emberiségnek, nemzetének erős akarattal. Isten megáldotta igyekezetemet, jutalmazta fáradságomat, egyházunk s ebben székely nemzetünk élvezni fogja sok gonddal ápolott munkám gyümölcsét. Adja Isten, hogy okosan és haszonnal élvezze.“ Ezeknek az önérzetes szavaknak a kíséretében adta át *Berde Mózsa* 1892 január 8-án végrendeletét Benczédi Gergely unitárius egyházi pénztárnoknak. A végrendelet értelmében csaknem egy millió forintot kitevő vagyona általános örökössévé az unitárius egyházat tette. Szavai röviden egybefoglalják egész élete történetét, bevilágítanak lelkébe; egy nagy egyéniség s egy erős jellem körvonalait állítják előnkbe. Mint a székelyföldi

havasok hatalmas fenyeje, mely messze kiemelkedik többi társai közül s a viharoktól megerősödve, annál szélesebb körben terjeszti maga körül lombosátorát: úgy áll e szavak tükrében előttünk *Berde Mózsá*, ez a nagy, székely unitárius. Neve ragyogó tűzoszlop, amely világol előttünk a jelen sívár pusztaságain keresztül s mutatja az utat az ígéret földje felé. Jellemének ereje élő forrás, amelyből enyhületet merít tik-kadozó lelkünk. Fáradságos életének gazdag gyümölcse biztató ígéret küzdelmeinkben s tápláló reménység csalódásainkban. Második Mózes, aki felénk harsogja az élet öt fő parancsolatát: az erős akaratot, a lankadatlan munkát, a lemondást, az áldozatot és az Istenben való bizalmat. Ezek voltak az ő sikerekben gazdag életének a titkai s a fejedelmi örökség mellett ezeket hagyja reánk végrendeletében. A külső javak elmulhatnak, a pénz értéke megfogyatkozhatik, a birtokokat magával sodorhatja a zord idők vihara; de ez a lelki örökség megmarad mint szent történelmi érték. Miként a fák elhullatott levelei csak látszólag semmisülnek meg, de valójában a természet állandó műhelyében új életeknek a táplálékaivá lesznek: úgy ez a lelki örökség is új meg új jellemek és egyéniségek alkotórészévé válik.

A gondviselés bölcsessége nehéz sorsnak osztályosaivá tette a mai nemzedéket. Minden külső támasz nélkül állunk, mint az egyedülvaló fa a tágas mezőben. Teljesen a magunk erejére vagyunk utalva. Minden vihar rajtunk megy keresztül. Ez ítéletidőben csak úgy állhatunk meg, ha minden erőnket összeszedjük s különösen ha drága történelmi hagyományainkat teljesen kihasználjuk. Minél jobban támadják a szelek a fát, gyökérzetét annál mélyebbre bocsátja az anyaföldbe. A mi történelmi emlékeink olyan szilárd talajt teremtettek számunkra, hogy ha mi azon erősen állunk, az időknek semmiféle viharos áradata el nem sodorhat minket. Minél mélyebben szántjuk az édes anyaföldet: annál dúsabb kalászokat hajt a búza. Minél jobban le szállunk a múlt talajába, hogy a benne levő történelmi értékeket a jelen számára gyümölcsöztessük: annál jobban izmosodik lelkünk, erősödik akaratumk. Ezért olyan drága kincs nekünk ma a *Berde Mózsá* lelki hagyatéka s a kegyelet mellett ezért kívánjuk felújítani emlékezetét.

A szülők.

1815-ik év nagy örömet, de egyben nagy gondot és felelősséget hozott a háromszéki Laborfalván Berde Mózes és neje,

Márkos Terézia egyszerű családi otthonába. Ez évben született első és egyetlen fiuk, akit december 15-én megkeresztelve, az apáról Mózes nevet adtak neki. Ő azonban nagy korában állandóan a Mózsza nevet használta, hogy atyjáétól így különböztesse meg nevét. A gyermek születésekor az apa nem is volt otthon, mert kilenc heti házasság után Strassburgba vitték katonának, ahonnan csak tíz hónap múlva jött haza mint főkaplár. Annál nagyobb volt öröme, amikor a régen nélkülözött családi fészekbe visszatérve, azt fiúgyermekkel meggazdagodva találta. Azonban a családi öröm nem sokáig volt tiszta és zavartalan. Hamar megrontották azt a megélhetés gondjai s az újszülött jövője fölötti aggodalom. Mert boldogok azok a szülők, akiket az anyagi gondok nem emésztenek, akik nagy vagyon birtokában biztos terveket készíthetnek gyermekeik jövőjét illetően, akiket nem aggaszt az a gondolat, hogy vajjon lesz-e elég erejük és kitartásuk a gondos nevelés terheit és költségeit hordozni s a széptehetségű gyermek fejlődésének és haladásának nem áll-e útjába a könnyörtelen nyomor és csüggesztő nélkülözés? De a Berde Mózsza szülői nem tartoztak e boldog szülők közé. Mikor az apa hazajött Strassburgból, szeretett fia születése fölötti

örömét szegénységének a tudata hamar megzavarta, mert ezt írja önéletrajzában: „Megtalálám az elhagyott szegénységet, mert a nekem jutott 25 köbölféle földörökség soványsága miatt a mindennapi kenyeret is alig vala képes kiadni; belső telkünk is csak egy lévén, abból testvéremet, Berde Áront kölcsönvett pénzből kellett kifizetni.“ Egy kevés sovány birtok, kölcsön vett pénz, nem igen alkalmasok arra, hogy megnyugtassák a komoly embert s nagy reményésekre jogosítsák a jövőt illetően. Berdeéknél ehhez még az is hozzájárult, hogy az apa, ki a kevés és sovány birtokot gondozhatta s a jövedelmet gyarapíthatta volna, mint határőr 1840-ig katonai szolgálatban állott. Így az újszülött ápolási és nevelési gondja nagyrésztben az édesanyjára nehezedett, akinek munkássága, szorgalma, takarékosága és vallásossága későbbben fiában megsokszorozódott s azon első benyomások, amelyeket az édes anyai szeretet tett reá, nem csupán kísérték, de segítették folyton emelkedő pályáján.

A kis gyermek olyan, mint a zöld vetés. Reményeket ébreszt, hitet táplál és kilátásokat nyújt. Oh de milyen hosszú idő van a szépen zöldelő vetés és az aratás között! Mennyiféle ellensége támadhat ez alatt a leghűségesebb és leggondosabb

gazda vetésének is. A legszebb remények hányszor hervadnak el, a legboldogítóbb hit hányszor fullad bele a csalódások tengerébe és a legkedvesebb kilátások hányszor vesznek el a sötéten tornyosuló viharfelhőkben! Még több homály borong, még több felhő tornyosul a szülői szívek drága reménysége fölött! Látják a kristálytisza forrást, mely a kisdéd-bölcsőből kiindul, figyelik az öntudat megnyilatkozását, amely mint a fésző virágbimbó megjelenik, áhítattal lesik az első szót, az első kérdést, amely a piciny ajkáról elszáll. Oh de azt a kristálytisza forrást milyen könnyen megzavarják az élet zavaros vizei, a gyöngé lélekbe milyen észrevétlenül lopóznak be a gonosz kísértések és az ártatlan beszédet milyen gyorsan éles törre vagy pusztító tűzzé változtathatják át a fékevesztett indulatok és szenvedélyek, hogy aztán minden áldozat és fáradság halomra dőlven, kínos csalódás és keserves könnyhullatás legyen a szülők aratása! Mindezek a remények és aggodalmak, mindezek a kilátások és kétségek sokszoros mértékben átjárták a Berde Mózsá szülőinek a lelkét is. Átjárták az édesapa lelkét, amidőn a küzdőtéren való elfáradása után egy-egy kis pihenőt tartott és átjárták, sőt állandóan foglalkoztatták az édesanya lelkét, amidőn

a kis gyermek bölcsője mellett altató dalokat énekelt vagy mint őrző angyal virrasztott mellette.

A gyermek.

A bölcsőből kikelő gyermek járnai tanul. Sokszor elbukik s ismét talpra áll. Kísérleteket tesz a szabad mozgásra. Ezek sokszor balul ütnek ki, de azért újabb próba következik, amíg végül a lábak megizmosodnak, az ingadozást biztos járás, a této-vázást bátor akarat váltja föl. Egy-egy elbucskázás nyomában hatalmas könnycseppek potyognak a síró arcon, de a következő pillanatban vidám derű és áldott mosolygás jelenik meg a szemekben egy-egy elszánt merész lépés után. Ez a bevezetése a földi életnek, amelynek folytatása is hasonló módon történik, csak a hely, az idő és a méretek változnak meg. A kis Berdét nem kényeztették. Nem vezették állandóan kézen fogva. Ha elbukik, ismét felkel. Így tanul a saját lábán járnai s így szokja meg az önállóságot, a függetlenséget, amely később az életnek egy drága kincse s az emberi értéknek egyik fokmérője. Így telik el hét esztendő, amely idő alatt mégis az édesanya szeméi kísérték a gyermek minden lépését és mozdulását. Ez az édesanyai gond nem lankad

azután sem, amidőn a helybeli elemi iskolába viszik, hogy betűt vetni, írást olvasni s számokat összeadni és kivonni tanuljon. Ahányszor elindul hazulról, mindig egy-egy édesanyai sóhajlás vagy intelem száll utána, amikor hazajön, a szeretet csókja fogadja s este pedig a családi tűz pislogása mellett kezeit összefogva imádságot tanul és katonatörténeteket vagy bibliai elbeszéléseket hallgat.

Igy telik el három év a falusi iskolában. Ez éppen elég arra, hogy a lélek bimbója kifeszüljön, hogy megmutassa szárnyait. A kicsiny kékszemű gyermek a többiektől testi törpeségével s lelki fejlettségével különbözik. Társai kicsinylőleg néznek reá az udvaron játszás közben, de tekintéllyé emelkedik, amidőn az iskolában feleleteivel túlszárnyalja őket. A szülők öröme naponként növekedik, de gondjuk és felelősségük érzete evvel együtt állandósul. Az Isten drága kincset bízott reájuk. Avval hűségesen kell sáfárkodniok. A gyermeklélek kiművelésére mindent meg kell tenniök. Nem elégedhetnek meg avval, hogy a falusi iskolát végig járja. Hátha az Isten többre hívta el. Nagy könnyelműség volna az isteni elhívásnak kislelkűséggel útjába állani. Hátha pap vagy legalább tanító lehet a gyermekből. Ennél messzibbre legmeré-

szebb álmaik sem szálltak. Ezt is nyomban lelohasztotta a 25 köből sovány földre való gondolás, amely még a mindennapi kenyeret is szűkösen termette. Honnan telik ki a tanítással járó költség? De mindegy. Jó az Isten. Csak megsegít. Azt a kevés földet más is megszánhatja, kapálhatja és learathatja. Hátha más téren szánhat és arathat majdan a gyermek. Ezeknek a tuskodásoknak, reménykedéseknek és aggodalmaskodásoknak vége az lett, hogy elhatározták a szülők, hogy a gyermeket a székely-keresztúri gimnáziumba viszik.

A tanuló fiú.

1825 szeptember 1-én szakadt el a gyermek a családi otthon melegétől. Ekkor iratták be a sz.-keresztúri gimnáziumba. Itt egy új világ nyílt meg a fogékonylelkű gyermek előtt. A szülőktől való elválás keserű könnyet hamar felszárították az ismerkedés, a barátkozás és a lépten-nyomon új látni és tanulni valók örömei. Megkezdődött a komoly munka is, amely feledtette a háromszéki hegyeket és síkságokat. Erőskező tanár gondviselése alá került. A nagynevű Koronka József volt a fejlődés első szakában levő gimnázium igazgató tanára. Azonban már a szülői háznál megszokott rend és szigorú nevelés után könnyű

volt a még szigorúbb iskolai szabályokkal megbarátkoznia s magát azoknak alája vetnie. Tanulás és magaviselet tekintetében csakhamar kivált társai közül úgy, hogy a szigorú és nagytekintélyű igazgató atyai szeretettel vette gondjaiba. Szorgalmának meg is lett a kívánt eredménye, mert évről-évre a legjobb híreket hallottak róla szülői s mindig kitűnő bizonyítvánnyal fokozta örömüket.

Már sz.-keresztúri tanuló korában mutatkozott a takarékosagra való hajlandósága, amely későbbben is jellemének egyik alaptulajdonsága volt. Ismerte és megértette szülőinek anyagi erejét. Ezért azt minden áron kímélni igyekezett. A tanulástól fennmaradt időt, amit társai a gondtalan játszódásra használtak, ő másképen értékesítette. A kiszolgált katonáktól posztónadrágokat vásárolt, azokból téli kesztyűket csinált s jó áron értékesítette. Majd megelőzőből különböző nevekkel vagy apró gyöngyökből készült fejjel ellátott gyűrűket készített, ami azóta is hosszú időn keresztül szokásban volt a keresztúri tanulók között. Ezek is jövedelmeztek valamit úgy, hogy apróbb kiadásainak a fedezéséről ilyenformán maga gondoskodott. Így érte el azt, hogy keresztúri tanulókorában szülőit évente átlag csupán 16 magyar forinttal terhelte meg.

A szünidőben is segítségére volt szülőinek. Akkor a könyvek és toll helyett az ekeszarvát, a kapa meg a kasza nyelét fogta. A saját vágya is vonzotta ki a mezőre, de szülői is rászorították a testi munkára. Velük együtt állt a barázdába s velük együtt énekelte az aratók vidám énekét, mialatt homlokán végig gördültek a forró verejtékgyöngyök. Az izzó nyári nap hevében egy ilyen elfáradt és elbágyadt pillanatában panaszkodhatott apjának a hosszú föld miatt, amelynek alig lehet a végére érkezni. Nagy korában pedig éppen a hosszú és széles birtok lett a vágya és kívánsága.

Sz.-keresztúri tanuló évei még más tekintetből is nagy jelentőséggel bírnak a Berde Mózsa életében, ami kihatással lehetett későbbi cselekedeteire. 1819-től 1832-ik évig tartott az első kezdetleges iskolaépület helyébe a máig is meglevő emeletes iskolának a felépítése. Mennyi buzgóság, lelkesedés és áldozat nyilvánult meg ez alkalmal a székely falvak, székely népünk és egyesek részéről is! Sokan a saját munkájukat félbehagyták, hogy a távoli vidékekről fát, követ, meszet, téglát hordjanak az épülés alatt levő iskolához. És ő mindezeknek tanúja lehetett. Láta, amint a szomszéd községek versenyeznek az áldozathozatalban. Láta, hogy még a más

vallásúak is kezet fognak az unitáriusokkal a szent cél érdekében. Láta azt az áldozatos szeretetet, amellyel a székelység felkarolja az iskola ügyét. Láta a Koronka József, Almási Mihály János, Kelemen Benő és Koncz Márton kifejtett nagy ügybuzgalmát. Mindezek élénken bevésődtek a fiatal tanuló gyermeklelkébe.

Az unitárius középiskolai tanulók útja Sz.-Keresztúrról Kolozsvárra vezetett. Ide hozta Berdét is atyja 1834—35-ik iskolai évre. Egyenruhás (togatus) deák lett, de már a következő évben átlépett a nem egyenruhás (secundanus) deákok közé s így három év alatt végezhette a középiskolát. Iskolai életében az a kitüntetés érte, hogy az egyházi főgondnoknak, Vargyasi Dániel Eleknek fia: Gábor mellett magántanító lehetett Székely Miklós igazgató ajánlata folytán, amiért évente 80 forint fizetést kapott s így szülőit a tanulás költségei alól teljesen mentesítette, sőt még fölösleges pénze is maradt, mert eddig évi 16 forintot kapott szülőitől. De ez az új helyzet más tekintetben is nagy jelentőséggel és áldásos következményekkel bírt élete további folyásában. A tanító és tanítvány között meghitt, bizalmas viszony fejlődött ki, amely későbbben a közpályán sem lankadt, amikor mind a két férfi előkelő helyet

vívott ki a nemzeti és egyházi életben. Ez a szoros barátság mind a kettőnek útmutatás és erőforrás lett a küzdelmek mezején. Emellett a komoly házitanító naponkint szemtanúja volt a nagybuzgalmú főgondnok egyházi tevékenységének, tervezgetéseinek és áldozatainak, amelyek bizonyára nem maradtak hatás nélkül lelkére. Végül a főgondnoki nyílt háztartás kapcsán megismerkedhetett az erdélyi legelőkelőbb emberekkel, akik viszont rokonszenvvel tekintettek a szerény, de gyors felfogású és szépen társalgó Berdére. Így teltek el az ifjú tanulóévei, amelyek alatt a könyvekből merített tudományok mellett látta és tanulmányozta a körülötte nyüzsgő és pezsgő életet is. Ez megóvta az elméleti egyoldalúságtól s bizonyos gyakorlati érzéket fejlesztett ki benne, ami nagyon meglátszik későbbi pályáján is.

A pályaválasztás.

A középiskolai évek szerencsés külső körülményei nagy befolyással lehettek Berdére a pályaválasztásnál. Ezek végeztével már be tudott tekinteni az élet titkos műhelyébe is. Szélesebb látókörrrel és nagyobb igényekkel lépte át az iskola küszöbét, mint azok a társai, akik csak a könyveket tanulmányozták. Az ifjú megizmoso-

dott lelki szárnyaival túlszállott a szülők legmerészebb álmain. Fejlett gyakorlati érzéke nem elégedett meg a puszta elméleti tudományokhoz való szegődéssel. Más utat keresett a boldogulásra és érvényesülésre. Jogi pályára lépett s az ügyvédséget tűzte ki további tanulmányainak céljául. Ez a pálya egyike a legszebb és legkívánatosabb emberi foglalkozásoknak. Az elnyomottakat védeni, az igazságot keresni és érvényre emelni, az üldözött erényt s a megrágalmazott becsületet diadalra juttatni, a tudatlanoknak és járatlanoknak a törvény paragrafusainak útvesztőiben világossága és vezére lenni: valóban eszményi foglalkozás. De az erkölcsi oldala mellett szabadságot és önállóságot biztosít s anyagilag is jutalmazza a munkát és fáradságot. Erre érzett kedvet és hívatást Berde is s már 1837 szeptember 1-én M.-Vásárhelyen a ref. kollégiumban a jogi előadásokra iratkozott be. De a tanuláson kívül itt még más gondja és kötelessége is volt. Önmaga fenntartásáról is gondoskodnia kellett. A helybeli itélőmesteri kancellárián írnoki állást kapott s így megélhetése itt is biztosítva lett. A jogi pálya elvégzése után 1840 december 10-én ügyvédi vizsgát tett. A vizsgáló-bizottság a következő bizonyítvánnyal képesítette: „Mind szóbeli jeles

feleleteivel, mind írásba tett munkájával, szorgalmának s a hazai törvények ágaiban való jártasságának oly kitünő, dicséretes jeleit adta, hogy szószólói (ügyvédi) hivatalra dicsérő méltánnyal ajánlható.“ Ime az igazi erő, a valódi tehetség s a komoly munka a súlyos körülmények között is eléri célját, míg a léha könnyelműség a legkedvezőbb viszonyok mellett is idő előtt összeomlik.

Az élet munkamezején.

A kitünő iskolai bizonyítvány csak ajánló levél az élet munkamezejére, de nem föltétlen kezessége a haladásnak és boldogulásnak. Sokan vannak, akik gyöngébb bizonyítvánnyal nagy sikereket érnek el s nevüknek tiszteletet szereznek, míg mások a kitünő bizonyítvánnyal kezükben letörnek s érvényesülni nem tudnak. Berdénél a kitünő bizonyítvány fokmérője volt életrevalóságának is. Nem csupán az iskola, hanem az élet is kitünő bizonyítványt állított ki róla. Ügyvédi irodáját 1841 április 7-én nyitotta meg Kolozsvárt. Nem azért, hogy betemetkezzék az akták közé, hanem azért, hogy legyen számára egy nyitott ajtó, amelyen keresztül a nagyvilággal érintkezhetik, amint illik az egy ilyen gyakorlatias irányú férfihoz. A szó valódi értelmében

vett ügyvédi munkát nem sokat végzett. Korán jöttek az 1848—49. évi viharok, amelyek más irányba sodorták, oda, ahol többet tehetett nemzete, hazája s ebben a különösen kedvelt székelység érdekében. Egyesek ügyeinek az intézése helyett országos ügyek vívője lett. Széles mezőt jelölt ki a gondviselés számára, mert akinek sok adatott, attól sokat is várnak.

Már 1848 április havában Sepsiszentgyörgyön egyhangulag követnek választott s ezzel bevonatott az akkori szabadságharc mozgalmaiba, ahol igen fontos és kényes megbízásokat kapott és teljesített. Az egész országon végigszárguló vihar a székelyeket is megingatta s részint a Magyarországgal való egyesülés, részint a katonai szolgálat teljesítése ellen közöttük folyt csábítás és bújtotgatásnak a szomorú eredményei kezdtek mutatkozni. Ennek a megakadályozása s a székelységben rejlő őserőnek a nemzeti célok szolgálatába való tömörítése céljából küldött ki a kormány kilenc kormánybiztost a székelyföldre. Ezek között volt Berde is, aki Háromszéken és Miklósvárfiszéken működött. Hogy milyen eredménnyel, azt a következmények megmutatták. Ettől kezdve Háromszék székelysége állott a legderekabban a nemzeti ügy mellett. Az ő földjére ellenség be nem

tehetette a lábát. Itt élt a hős Gábor Áron. Itt születtek a legendás hőstettek, amelyek örök időkre szóló dicsőséget szereztek a Berdétől lelkesített és vezetett népnek.

Háromszéken derekasan betöltötte hivatását, de újabb és még talán súlyosabb feladat várakozott reá. A szászok kezdték megtagadni az adó fizetését. E mellett a gabona biztosításáról is gondoskodni kellett. A pusztító szenvedélyek fölszabadultak, rablás és rombolás napirenden voltak. Ide ismét ember kellett a gátra. És ez embert Berde Mózsában találtak meg. 1849 áprilisában az erdélyi szász városok teljes hatalmú kormánybiztosává nevezik ki Nagyszében székhellyel. Minden áskálódás és rágalmazás dacára feladatát e nehéz helyzetben is szépen megoldotta s a személyes vagyonbiztonságot helyreállította. De hiábavaló volt a derék hazafiaknak minden hősieis önfeláldozása, a hatalmas orosz hadsereg elől, amely már Nagyszében felé közeledett, Berdének is menekülnie kellett. A világosi fegyverletétel után pedig a bujkálás és bujdosás lett szomorú osztályrésze sok más társával együtt, míg 1851-ben, megunván ezt a zaklatott életet, Budapesten a katonai parancsnokságnál magát bejelentette. Hosszas vallatás és zaklatás után ugyanez év december 23-án 40 társával

együtt vagyona elkobzására és kötél általi halálra ítéltetett. Azután három hónapig szenvedték a siralomház gyötrelmeit, amikor a királyi kegyelem a halálbüntetést elengedte s helyette börtönbüntetést szabott az elítéltekre.. Berde 4 évet kapott, amit Csehországban, Josefstadtban ki is kellett töltenie. Fogsága idejét az angol és francia nyelvek tanulásával, nemzetgazdasági művek tanulmányozásával és különböző kézimunkával töltötte el. Békés időben a fogház a bűnösök megfélemezésére való intézmény, de ezekben a zavaros napokban a legjobbak és legkiválóbbak gyötrő helyévé változtatták.

Kiszabadulása után egyidőre a politikával felhagyott. Azok az idők különben is ennek nem kedveztek. A jobb magyarok az önkényes kormány szolgálata elől félre vonultak. Berdének már a szabadságharc előtti időből is, mint gazdának, az erdélyi főurak között jó hire volt. Közülök többnek, mint gr. Csáky Györgynek, gr. Kendeffy Ádámnénak, gr. Andrássy Gyulánénak jószágkormányzója volt. Fogságából kikerülve ez a foglalkozás látszott az akkori viszonyok között a legelőnyösebbnek. Így vállalta el gr. Bethlen Kamillónak és testvéreinek Radnóthon messes adóssággal megterhelt birtokát. Legen-

dák fűződnek ahhoz, hogy miképpen sikerült Berdének 10 évi okos gazdálkodás után a sok adósság kifizetése és a birtok megmentése, amiért a család nem tudott elég hálás lenni vele szemben.

Az ország sorsának 1861-ben történt jobbra fordulásával ismét az országos gondok közötti foglalkozásban találjuk Berdét. Mint szülővármegyéjének egyik vagy másik kerületben megválasztott képviselője, 1865—72-ig tagja az országgyűlésnek, hol a Deák pártnak volt munkás híve. Nem nagyhangu szónoklatokkal, hanem a folytonos munkával szolgálta hazája ügyét, amelynek bölcs mérsékletével, világ- és emberismeretével kiváló szolgálatakat tett. Az unitárius egyház államsegélye az ő erélyes felszólalása következtében vétetett fel 1868-ban a költségvetésbe. 1867-ben belügyminiszteri osztálytanácsosnak neveztetvén ki, egy nagy tapintatot és körültekintést igénylő megbízatásban volt része. A székely visszaszerzett havasok nehéz és bonyolult ügyének a rendezését bízták reá, amelyet azért vállalt el örömmel, hogy „sokat szenvedett székely nemzetének sajnósebei gyógyításához csekély erejével ő is hozzájáruljon”. A nehéz feladatot 8 hónapig tartó helyszíni tárgyalások után olyan szép sikerrel és közmegelegedésre végezte.

hogy tapintatos működéseért a belügyminiszter teljes elismerését fejezte ki, Csik- és Háromszékmegye közgyűlése pedig hála-köszönetet mondott.

A szorosán vett hivatalos teendőin kívül tevékeny részt vett az egyházi ügyek intézésében is. Mint fiatal ügyvéd egyházi jogtanácsos volt. Azután hivatása egyideig távol tartotta az egyház központjától. Azonban 1871-ben történt nyugalomba vonulása után tevékenységét a saját vagyonának a kezelése és az egyházi élet előmozdítására fordította. Jogi, gazdasági és pénzügyi tudásával, valamint a gyakorlati életből merített gazdag élettapasztalatával sok hasznára volt egyházának, amelynek gyűléseiben szava nagy súllyal esett a latba s akárhányszor az döntötte el a vita eredményét. Különösen birtokvásárlásoknál teljes megnyugvással indultak az ő véleménye után, amely alapos vizsgálat és beható tanulmány alapján alakult ki. De aztán nem is vált az egyház kárára soha. Minden egyházi működését az a fősvénységig menő takarékoság jellemezte, amelyet a saját vagyonával szemben sem lépett át egy pillanatra sem. Közügyekben való gyakori utazgatásaiban is éppen olyan szerényen költekezett, mint magánéletében, mert „a közvagyonot kimélni kell” — szokta

mondogatni. Különben volt az egyháznak még jószágfelügyelőségi, jogügyi, nevelésügyi és pénzügyi bizottsági elnöke, amelyeket 1890-ig többnyire tiszteletből vitt, amikor lemondott róluk. Alig volt életében az egyházban olyan áldozatot kívánó mozgalom, amelyhez kisebb-nagyobb adománnyal hozzá ne járult volna. Igaz, hogy ez adományok osztogatásában meglehetősen szűkmarku volt. Sokkal nagyobb cél lebegett előtte s ezt apró adományok osztogatásával veszélyeztetni nem akarta.

Vagyongyűjtés.

Az evangelium Jézus tanításai alapján nem igen rokonszenvesen nyilatkozik a pénzről, a vagyonról és a gazdagokról. „Könnyebb a tevének a tű fokán átmenni, mint a gazdagnak istenországába jutni. Senki sem szolgálhat két úrnak. Nem szolgálhattok Istennek és a Mammonnak”. Jézusnak ezek és hasonló kifejezései azt mutatják, hogy neki nem volt bizalma a vagyonban és a gazdagokban, mert ahol van az embernek a kincse, ott van a szíve is. Valóban nagy kísértés a vagyon és a gazdagság. A gazdag állandóan meredek sziklák tetején járkal. Csak egy megszédülés, egy félrelépés s azonnal a mélységbe zuhanhat. Tűzzel való játszás a

nagy gazdagság, amely könnyen pusztító lángokban törhet ki egy vigyázatlan pillanatban. Angyal és ördög a pénz, a vagyon. Angyal, amidőn a becsületes munkát jutalmazza, az életet könnyebbé és szebbé teszi, amidőn könnyeket töröl, kenyeret biztosít, igazságokat terjeszt, tudományt és műveltséget ápol; amidőn erősíti a lelket s boldogító lehetőségeket biztosít a jóttevésre s az élet gazdagítására. De ördöggé lesz, mihelyt fénye elveszi a tiszta látást, pengése bűnre ingerlő zenévé válik; mihelyt önmagában való értékkel emelkedvén, a lelki javak fölé kerül s vakon viszen árulásra, csalásra, igazságok megtagadására és gyilkosságok végrehajtására. Minden attól függ, hogy *kinek* a kezében van a vagyon, a pénz. Az magában véve holt anyag, amelyből az egyik ember templomot, iskolát épít, a másik pedig börtönt vagy betörő szerszámot.

Berde M. sem túl nem becsülte, sem félre nem értette a vagyon értékét. Alapfelfogása ez volt: „A vagyon csak arra való, hogy birtokosa általa független lehessen s a fölöslegből jót tehessen”. Ezen a szilárd talajon állva, ősi alaptermészetétől indítva és egy szent cél által vezéreltetve kezdett hozzá már kora ifjúságában a vagyonszerzéshez. Szülői öröksé-

gét 6000 frton értékesítette. Vagyonának többi része a saját szorgalmának, eszeségének és takarékosságának a gyümölcse. Éppen ezért az ember önkénytelenül is azt kérde, hogy miképpen tudott olyan szép vagyont gyűjteni? Hisz szegényen kezdte az életet s mint dúsgazdag ember fejezte be 50 évi gyűjtés és szerzés után? Ennek magyarázata egyfelől az ő jellemének alaptulajdonságában s másfelől a szerencsés külső körülmények összetalálkozásában van. Legendák fűződnek az ő igénytelenségéhez, lemondásához és takarékosságához. Amit félre tehetett, arról azt mondta, hogy ő annak nem tulajdonosa, hanem csak kezelője. Az egyszer megindított tőke azután, mint a hógomolya önmagától is növekedik, még addig is, amíg tulajdonosa alszik. Berde egymagában több ember munkáját végezte s az ügyvédség mellett mint fiatal jószágkormányzó már tekintélyes alaptőkére tett szert. Őmaga 1850-ben azt az összeget 21,855 frtra becsülte. Ez volt a kovász. Amíg nem voltak takarékpénztárak, addig jónevű kereskedőknél kamatoztatta vagy értékpapirokba helyezte, azután pedig vagy takarékbetéteként vagy értékpapirokba téve kezelte. Halálra és vagyonekobszásra történt elítéltekor sikerült Kelemen Benő jó barátja

útján megmenteni az addig gyűjtött vagyont, amit azután Kolozsvárt házak vásárlására fordított. Később a több oldalról gyarapodó újabb jövedelmekből apránként többektől összevásárolta Kolozsvár közelében a *korpádi* birtokot, amely összesen 388 holdból állott. Később 1876-ban már megtudta vásárolni az 1958 holdból álló *buni* birtokot is. Ezek a szerencsés vásárok nagyban elősegítették a vagyongyarapodását. A befektetéseknél az volt az elve, hogy „nem jó mindent egy szegre akasztani”. Tehát nem hazárdjátékokkal, hanem bölcs mérséklettel és kitartó türelemmel, a meglevőt nem veszélyeztetve, de a jobb lehetőségektől el nem zárkozva haladt nyomról-nyomra, fokról-fokra. Így dagadt lassankint a kis kovász, mely élete vége felé már Erdély egyik legvagyonosabb gazdájává tette a szegénységből kiemelkedett, egyszerű székely fiút.

Végrendelete.

„Az okos embert három dologból lehet megismerni — mondotta Berde — házasságából, barátai megválasztásából és végrendeletéből”. Ő házasságra soha sem lépett. Barátait az ország és az egyház legjelesebb emberei közül választotta. Azonban egyéniségéről, szándékairól, bölcsesé-

géről, mély belátásáról s élete egyetlen céljáról tisztán beszél végrendelete, amely 1888 szept. 10-én kelt. Ebben maga mondja, hogy mivel egyenes örökösei nincsenek, véres verejtékekkel szerzett vagyonát a közjóra kívánja szentelni. És pedig, mivel a többi vallásfelekezetek részint királyi, részint magánadományokban többször részesültek, az osztó igazság és lelkiismerete szavát követve, minden javainak általános örökösévé a magyar unitárius egyházat teszi. Ebben is legelőször azokról az intézetekről emlékezik meg, amelyekben tanulmányait végezte. Így a sz.-kereszturi gimnáziumnak 100,000 frtot hagy tanári fizetések javítására és könyvtárgyarapításra. A kolozsvári főgimnázium részére szintén 100,000 frt kifizetését rendeli felerészben iskolaépítésre, felerészben a tanári létszám gyarapítására. Ez utóbbi intézet javára évi 500 frt jutalmat tűz ki annak a tanárnak, aki óráit pontosan kitartja és jó sikerrel tanít, hogy „jutalmaztassék a szorgalom és lelkiismeretes működés”. Szegény és alakuló egyházközségek segélyezésére, azon tanítók jutalmazására, akik a rendes tantárgyakon kívül a méhészetet és gyümölcsészetet jó sikerrel tanítják évenként 1000—1000 frt kiadását rendeli. A fennmaradó pénzvagyon kamatait szintén

a végrendelet szellemében leendő egyházi célok elősegítésére kívánja fordíttatni.

Kolozsvárt a Széchenyi-téren levő házának a jövedelmét a Berde-családból származó tanulók segélyezésére hagyja. A korpádi birtokot Berde Bélának és törvényes leszármazói közül a legidősebb fiúnak adja használatra azzal a kikötéssel, hogy a család fiú-ágának a kihalása esetére az unitárius egyház tulajdona marad. A buni birtok örököse az unitárius egyház, de köteles annak a jövedelméből a kolozsvári főiskolában 100, a tordai és a sz. keresztúri iskolákban 50—50 jó magaviseletű, a törvényeket tisztelő, szegény, jó tanulónak naponként három egészséges és tápláló cipót adni. Ezeken kívül megemlékezik még rokonairól és más jótékony egyesületekről. Intézkedik hagyományai célszerű kezeléséről, temetéséről és sír- emlékérről.

A végrendelet átolvasása után érezzük, hogy az valóban egy nagy és nemes lélek megfontolt és bölcs intézkedéseit foglalja magában s rendelkezéseivel megvalósította azt, amivel egy korábban (1881) kelt végrendeletét fejezi be: „Kora fiatalságomtól szívem egy érzést, agyam egy gondolatot táplált, felsegíteni szegény vallás-közönségemet, könnyíteni az útát tanuló-

fiatalságának a tudományok megszerzésére és segélyezni elaggott szolgálait és tanárait. E célra törtem feszített munkássággal s miután — ha kis mértékben is — sikerült valamennyire, örömmel és Istennek hálát adva halok meg a segélyért, mellyel munkámat elősegítette és megáldotta.“ Hogy milyen mértékben valósította meg ifjúkori álmát a nagy alapító, arról beszédes bizonyosságot tesz az, hogy 1898-ban, amikor hagyatékát az egyház átvehette, az egész értéke 830.585 forint 57 krt. tett ki. Hogy minő vagyont képviselt akkor, azt csak úgy láthatjuk be ma, ha tudjuk, hogy a hagyatékban a buni 1958 □ hold birtok egy négykövű malommal együtt 84.507 forinttal, a korpádi 388 holdas birtok 28.303 forinttal, Kolozsvárt a Széchenyi-téren levő emeletes ház tágas telekkel együtt 25.629 forinttal szerepel.

Életfilozófiája, jelleme.

Berde Mózsa nem az elméleteknek, hanem a tetteknek embere volt. Lelke nem a tudományok művelésére volt berendezkedve, — ámbár fogsága idején e téren is a nemzetgazdaságból egy kötetre való kézirati jegyzetet készített — hanem a gyakorlati élet iránt birt kiváló érzéssel. Szerette különösen a földet, amelyen élünk s amely

a mindennapi kenyeret termi számunkra. Semmi sem volt távolabb tőle, mint a fellengzés, az üres légvárak építése vagy a hiú dicsekedés. Ellenkezőleg, kevesebbnek akart látszani, mint ami volt. Mint dúsgazdag ember is a szegénységet mutatta ruházatában és magatartásában. De bármennyire is szerette a földet, azért nem volt földhöz ragadt lélek. A föld szeretetében s annak megszerzésében, valamint más gyakorlati irányú ténykedéseiben is mindig szép és eszményi cél lebegett előtte. Amint írja Dániel Gáborhoz intézett levelében: „Sokat küzdöttem, nyomorogtam és szenvedtem, sokat dolgoztam éjjel és nappal egy *eszmé*, egy *gondolat* által hajtva, mely a közjóban foglaltatik.”

Jellemének és egyéniségének egy másik jellemző vonása a törhetetlen erős *akarat*. „Meg akartam mutatni, hogy szegény legény is lehet hasznára a társadalomnak.” És valóban meg is mutatta. Le tudott mondani az élet minden öröméről, kényelméről; megvonta magától a legszükségesebb dolgokat is; nélkülözte a családi élet örömeit; tűrte a világ gúnyos megjegyzéseit akkor, amikor általános ünneptetés tárgya lehetett volna; aszkétai életet élt akkor, amikor fenékgig üríthette volna a világi gyönyör és élvezetek poharát. Ő

valóban nem azok közé a gazdagok közé tartozott, akik a szentírás szerint „e földön minden jutalmukat elvették”.

Munkásságában, cselekedeteiben nem a megszokás, nem is a törvény és betű, hanem a *lelkiismeret* vezette. Jogász volt eredeti hivatása szerint, de az erkölcs alapjait, az igazság erejét nem az írott paragrafusokban kereste. Ami törvénytörő, az nem mindig erkölcsös. Más a jognak és más az erkölcsnek a világa. Az igazság túlzása igazságtalanságra vezet. Ezért neki a lelkiismeret volt a legjobb barátja s a legigazabb bírója. Ezért volt magával szemben olyan szigorú s még olyan dolgokat sem engedett meg magának a közjó rovására, amit mások a törvény alapján egész természetesen tartottak és tartanak. Szerinte „a lelkiismeret jelölheti meg a legbiztosabb utat, mely ötet az élet szövevényes, sikámlós útjain vezetheti”. Ennek a lelkiismeretnek a szavát követte, amikor az 1848. évi forradalmi világban állandóan puskaporos hordók között járt, amikor a székelyföldi havasok kényes és bonyolult ügyében ítélkezett, amikor a minisztériumban az országos jótékonyági ügyeket vezette, amikor egyesek jószágait igazgatta és amikor az egyházi ügyeknek volt tevékeny munkása. És ebben a lelkiismeretben

találta meg a maga jutalmát, amikor ellenségei megrágalmazták vagy kigunyolták s amikor hűségéért a börtönbe hurcolták.

Élethívátása betöltésében nagy segítségére volt *vallásos* érzése is. Az az érzés, amely őt Istennel közelebbi viszonyba hozta, akiből és kitől merítette az életerőt sokirányú tevékenységéhez s akiben nyugalomát találta fáradságos munkája után. Nem a saját erejére támaszkodott első sorban, hanem Istenére s a siker után nem elbizakodott, hanem hálát adott Istennek. „Kérem Istenemet, hogy segítsen engemet szívemben táplált jó szándékomat és tervemet megvalósítani.“ „Isten megáldotta igyekezetemet, jutalmazta fáradságomat.“ Lehet-e a mélyen érző vallásos léleknek szebb megnyilatkozása, mint aminőt Berde eme saját szavai kifejeznek?

Ezen lelki sajátságok birtokában egyike volt a legkedvesebb és legrokonszenvesebb embereknek. Mozgása könnyed, társalgása folyékony és kellemes. Mogorvaság, durvaság, kevélység távol volt tőle. Soha senkivel nem éreztette sem vagyoni, sem értelmi fölényét. A nép közül emelkedett ki s a népet soha meg nem tagadta. Nem arra törekedett, hogy a nép segítségével a magasba emelkedjék, hanem az volt lelkének fő vágya, hogy a népnek

s különösen székely testvéreinek szolgálátára legyen. Rajongó szeretettel csüngött a szabadság szent eszméjén. Ez a szabadság-szeretet sodorta bele az 1848. évi szabadságharc áradatába, mert az volt a meggyőződése, hogy itt van az idő, amikor szeretett székely testvérei a sok százados bilincsekkel lerázhatják magukról. A forradalmi időkben Háromszék az ő vezetése mellett a legkitartóbb ellenállást fejtette ki a császári seregek ellen, de azért ő nem volt túlzó forradalmár. Inkább a józan mérséklet embere volt. Itt sem a szigorú elvek irányították cselekedeteit, hanem a gyakorlati élet kívánalmaihoz alkalmazkodott, ami különben egész munkásságát jellemzi. Ritka az az ember, akinek az életben akkora sikerei volnának, mint neki. Szegénységből fejedelmi gazdagságra emelkedett a saját esze, szorgalma és takarékosága után. Ő mégis megmaradt szerény és igénytelen embernek, csak hogy a maga elébe tűzött szent célt megvalósíthassa. Nem voltak gyermekei, de gyermekének tartotta a székelység minden egyes fiát. Állandóan élénk figyelemmel kísérte a kollégiumokban tanuló gyermekek előhaladását és erkölcsi magaviseletét. Végrendeletében is ezek kiváló gondoskodásának a tárgyai. Bethlen Gábor fejedelem óta akkora áldozatot az

erdélyi magyarság kultúrájáért senki sem hozott, mint Berde Mózsa. Ezért tisztelték meg őt az unitáriusok „a jóltevők fejedelme” címmel.

Betegsége és halála.

E világon csak egyedül Isten örök és állandó. Az ember a mulandóság vas-törvényének van alávetve. Ez örök törvény alól a legjobbak s a legkiválóbbak sem kivételek. Minden haladás után elkövetkezik a hanyatlás korszaka. Miután a tavasz virágait a nyár gyümölcsökké fejleszti s az ősz megérleli, azután lehullanak, hogy izletes táplálékul szolgáljanak. Azután maradnak a gyümölcstelen és lombtalan fák, amelyeknek ágait zörgeti a kíméletlen őszi szél. Ilyenszerű az emberi élet is. Szép remények és nagy tervek szárnyain szállunk ki az élet munkamezejére. Boldog lehet az, aki reményét valóra válthatja, hivatását betöltheti. Mert az élet nem nagyon kíméletesen bánik ifjúkori álmainkkal és ábrándjainkkal. De a legnemesebben futott pálya is egyszer véget ér, a legszentebb és legtermékenyebb hivatásra is egyszer rálehel az ősznek sorvasztó szele. Ez a természet örök, isteni törvénye, amely alól kivétel nincs.

A Berde Mózsa életerejét is fölmor-

zsolta lassankint a munka s az élet küzdelme. Bármilyen erős volt szervezete, ép és egészséges teste és lelke, mégis elkövetkezett a hanyatlás ideje. 1891-ben betegeskedni kezdett. Nem csoda, hiszen már 76 éves volt. Nemsokára idegrendszerre felmondta a szolgálatot. Az eddig oly tiszta gondolkodásán és éles ítélőtehetségén a zavartság jelei kezdettek mutatkozni. A baj napról-napra fokozódott, míg 1892 májusában Budapestre az elmeagyógyintézetbe kellett szállítani. Abban a rögeszmében élt az élő halottak ezen komor házában, hogy a josefstadi fogságban van. Itt végezte be nemes és sokakat boldogító életét 1893 szeptember 22-én. Földi részei innen a kolozsvári köztemetőbe szállították, ahol alussza örök álmát. Az unitárius egyház a nagy jóltevőhöz méltó emléket emelt sírja fölé. Azonban ez az erős köemlék elmúlhatik, fejedelmi hagyományait is elmoshatja az idő, de az egyház és iskolák nemeskeblű jóltevőjének fennszárnyaló emléke mindig élni és lelkesíteni fog s nemzedékről-nemzedékre visszhangozza: „Szegény legény is lehet hasznára a társadalomnak.”